

भाषाप्रवेशः

प्रथमः भागः

संस्कृतभारती
नवदेहली

प्रकाशनम् -
संस्कृतभारती
मातामन्दिरगली, झण्डेवाला,
नवदेहली - ११० ०५५

© प्रकाशकस्य एव

मुखपुटकला, आन्तरसज्जता च
- महेन्द्रः
साहाय्यम् - शालिनी

प्रथमं मुद्रणम् - २००७, २५,०००
द्वितीयं मुद्रणम् - २०१२, ५,०००
तृतीयं मुद्रणम् - २०१४, ५,०००
चतुर्थं मुद्रणम् - २०१५, ५,०००

मुद्रणम् -
वागर्थ
न.रा. कालोनी, बेङ्गलूरु - १९

ISBN 978- 81-87276-36-3

BHAASHAA PRAVESHAAH - I A Textbook to learn Samskrit at Samskrita Shikshana Kendra written by various authors. Publisher - **SAMSKRITA BHARATI** 25, Deendayal Upadhyay Marg, Rouse Avenue, Nr Tilak Bridge Rly Station, New Delhi - 110 002, Ph - 011 - 23236722/23236711. E-mail: samskritamdelhi@gmail.com

Pages - vi + 202

Rs.130/-

Fourth Print - Nov - 2015

Printed at - **Vagartha**, N. R. Colony, Bangalore - 560 019

भाषाप्रवेशः

प्रथमः भागः

सम्पादकसमितिः

डा० चाँदकिरण सलूजा

डा० विश्वासः

सुधीष्टकुमार मिश्रः

गिरीशचन्द्र तिवारी

एम्. वि. मोहनः

संस्कृतभारती
नवदेहली

प्रियशिक्षार्थिनः ।

संस्कृताध्ययनं कर्तुम् उत्सुकानां भवतां हार्दं स्वागतम् ।

‘मया संस्कृताध्ययनं करणीयम्’ इति भवन्तः यं सङ्कल्पं कृतवन्तः सः अमूल्यः अस्ति । संस्कृताध्ययनेन जीवने कीदृशः लाभः भविष्यति इति अग्रे भवन्तः एव अनुभविष्यति । सङ्कल्पं कृतवतां भवतां हार्दम् अभिनन्दनम् ।

सम्भाषणशिविरे भागग्रहणेन भवन्तः संस्कृतभाषायाः स्वल्पं परिचयं प्राप्नुवन्ति । ततः अग्रिमम् अभ्यासं भाषाप्रवेशे कर्तुं शक्नुवन्ति । सोपानक्रमेण भवतां ज्ञानवर्धनाय कौशलविकासाय च अत्रत्याः पाठाः सज्जीकृताः सन्ति । प्रतिपाठम् आरम्भे दत्तां सूचनां सावधानतया पठन्तु । ततः भवतां शिक्षकस्य मार्गदर्शनम् अनुसृत्य ताः तथैव पालयन्तु । आरम्भदिनेषु उच्चैः पठनं महते लाभाय भवति । अतः यत्र यत्र ‘उच्चैः पठन्तु’ इति सूचना दत्ता अस्ति तत्र सर्वत्र अवश्यम् उच्चैः पठन्तु । अभ्यासलेखनार्थम् अन्यस्य पुस्तकस्य आवश्यकता नास्ति । यदि भवतां देवनागरीलिप्याः अधिकः अभ्यासः नास्ति तर्हि तदर्थं संस्कृतभारत्या प्रकाशितानि अन्यानि पुस्तकानि स्वीकृत्य अभ्यासं कर्तुं शक्नुवन्ति । तादृशानाम् अन्येषां बहूनां पुस्तकानां विवरणाय भवतां केन्द्रशिक्षकं संयोजकं वा विचारयन्तु । पाठेषु अभ्यासेषु यदि यत्र कुत्रापि भवतां संशयः भवति तर्हि निस्सङ्कोचतया भवतां शिक्षकं पृष्ट्वा मार्गदर्शनं प्राप्नुवन्तु । प्रतिदिनं संस्कृताभ्यासाय स्वल्पं समयं रक्षन्तु, तस्मिन् समये तदेव कार्यं कुर्वन्तु । तेन भवताम् अध्ययनं व्यवस्थितं भविष्यति ।

भवतां सङ्कल्पः यशस्वी भवतु । संस्कृताध्ययनं सफलं भवतु ।

शुभं भवतु ।

 सम्पादकः

अनुक्रमणिका

पाठसङ्ख्या	पाठः	पृष्ठसङ्ख्या
१.	परिचयः (मम / भवतः / भवत्याः)	१
२.	सः / सा / तत् / एषः / एषा / एतत्	२
३.	ग्रन्थालयः	७
४.	अहम् / भवान् / भवती / त्वम्	१
५.	आम् / न / किम् ?	१२
६.	अस्ति / नास्ति	१३
७.	अत्र / तत्र / कुत्र / अन्यत्र / सर्वत्र / एकत्र	१४
८.	षष्ठीविभक्तिः	१५
९.	पुरतः / पृष्ठतः / वामतः / दक्षिणतः / उपरि / अधः / अन्तः	२४
१०.	आवश्यकम् / मास्तु / पर्याप्तम् / धन्यवादः	२६
११.	वर्तमानकालः (लट्लकारः)	२७
१२.	कः किं करोति ?	३५
१३.	आज्ञाप्राथनादयः (लोट्लकारः)	३७
१४.	शरीरावयवाः	४१
१५.	सङ्ख्याः	४२
१६.	कः समयः ?	४४
१७.	क्रियापदस्य विभज्य प्रयोगः	४६
१८.	सप्तमीविभक्तिः	५०
१९.	कदा ?	६४
२०.	अद्य / श्वः / परश्वः / प्रपरश्वः / ..	६६
२१.	भूतकालप्रयोगः (क्तवतु / लङ्लकारः / स्म)	६८
२२.	प्राणादपि संस्कृतिः श्रेष्ठा	७७
२३.	उपसर्गाः	८०
२४.	द्वितीयाविभक्तिः	८६
२५.	गीतोपदेशप्रसङ्गः (क्तवतु)	९६

२६	भविष्यत्कालः (लट्लकारः)	११
२७	तदा किं किं भविष्यति ? (लट्लकारः)	१०४
२८	पञ्चमीविभक्तिः	१०७
२९	नगरदशनं कदा ? (तः - पर्यन्तम्)	११४
३०	वारम् / अद्य आरभ्य	११६
३१	शीघ्रम् / मन्दम् / सम्यक् / उच्चैः / शनैः	११७
३२	क्त्वाप्रत्ययान्तानि	११८
३३	अखण्डविश्वासः (क्त्वा-अभ्यासः)	१२१
३४	ल्यप्प्रत्ययान्तानि	१२३
३५	अव्ययानि (च / अपि / एव / इति / यत्)	१२७
३६	चतुर्थीविभक्तिः	१३४
३७	किमर्थम् ?	१४४
३८	अन्धाय अनन्धाय देहि (अव्ययानि)	१४७
३९	अद्यतन / श्वस्तन / पुरातन / इदानन्तन - इत्यादयः	१५४
४०	किन्तु / निश्चयेन / प्रायशः / खलु / अपेक्षया	१५७
४१	तृतीयाविभक्तिः	१५९
४२	तुमुन्प्रत्ययान्तानि	१७२
४३	अतः	१७६
४४	यतः	१७८
४५	सम्बोधनम्	१८०
४६	गर्वभङ्गः (अव्ययानि)	१८३
४७	पत्रम्	१९१
४८	दशमस्त्वमसि	१९२
४९	बालाः श्रद्धया कथां शृण्वन्ति	१९७
५०	परिशिष्टम्	

मम / भवतः / भवत्याः

भवतः नाम किम् ?

मम नाम विवेकानन्दः ।

भवत्याः नाम किम् ?

मम नाम लता ।

उदाहरणं दृष्ट्वा रिक्तं स्थानं पूरयन्तु -

रमेशः - भवतः नाम किम् ?

गोविन्दः -

रमेशः - भवत्याः नाम किम् ?

लीला -

गीता - ?

राजेशः -

उच्चैः पठन्तु, लिखन्तु च -

सः / सा / तत् / एषः / एषा / एतत्

एषः चालकः ।

सः वैद्यः ।

शिक्षकः / ग्रामः / विवेकानन्दः / गजः
सिंहः / दीपः / वृक्षः / सहोदरः

कविः / राष्ट्रपतिः / विष्णुः / भ्राता
अतिथिः / शिशुः / पिता / नेता

एषः शिक्षकः ।		सः कविः ।	
एषः दीपः ।		सः अतिथिः ।	
.....			
.....			

एषा गायिका ।

सा सरस्वती ।

शिक्षिका / भक्ता / माला / भूमिः
द्विचक्रिका / लता / गुलिका / व्यक्तिः

गायत्री / दूरवाणी / धेनुः / वधूः
लक्ष्मीबायी / घटी / रज्जुः / भूः

एषा शिक्षिका ।		सा गायत्री ।	
एषा द्विचक्रिका ।		सा लक्ष्मीबायी ।	
.....			
.....			

एतत् सङ्गणकम् ।

तत् विमानम् ।

वस्त्रम् / नारिकेलम् / द्वारम् / व्यजनम्

कन्दुकम् / दूरदर्शनम् / दधि / वारि

एतत् वस्त्रम् । । तत् कन्दुकम् । ।
..... । । । ।

उच्चैः पठन्तु, लिखन्तु च -

कः

एषः गजः ।

कौ

एतौ गजौ ।

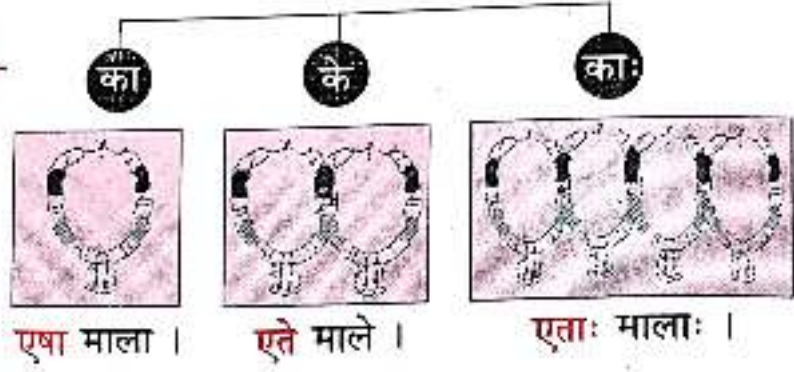
के

एते गजाः ।

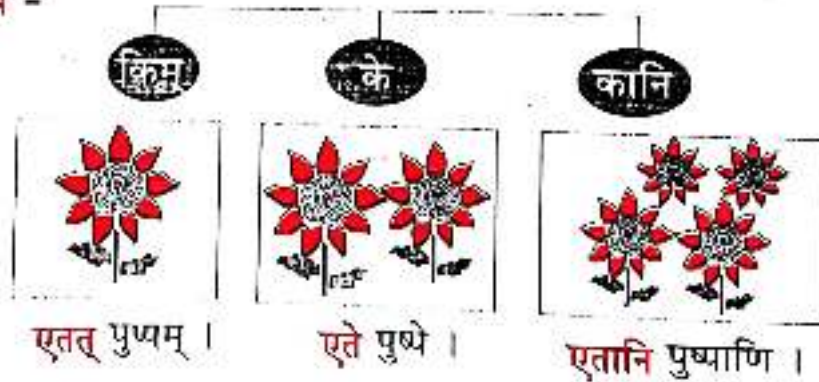
एषः अश्वः । एतौ अश्वौ । एते अश्वाः । सः सेनापतिः । । ।
एषः ग्रामः । । । सः शिशुः । तौ शिशू । ते शिशवः ।
एषः सर्पः । । । सः पटुः । । ।
एषः कविः । एतौ कवी । एते कवयः । सः पशुः । । ।
एषः कपिः । । सः पिता । तौ पितरौ । ते पितरः ।
एषः अतिथिः । । सः भ्राता । भ्रातरौ । भ्रातरः ।

उच्चैः पठन्तु, लिखन्तु च -

एषा वैद्या ।	एते वैद्ये ।	एताः वैद्याः ।	सा नदी ।	ते नद्यौ ।	ताः नद्यः ।
एषा भक्ता ।			सा कूपी ।		
.....	एते बालिके ।				ताः सूच्यः ।
.....		एताः लताः ।		ते जनन्यौ ।	
एषा गतिः ।	एते गती ।	एताः गतयः ।	सा धेनुः ।	ते धेनू ।	ताः धेनवः ।
एषा व्यक्तिः ।			सा रज्जुः ।		
.....	एते कुती ।		सा माता ।	ते मातरौ ।	ताः मातरः ।

उच्चैः पठन्तु, लिखन्तु च -

एतत् फलम् ।	एते फले ।	एतानि फलानि ।	तत् नक्षत्रम् ।	ते नक्षत्रे ।	तानि नक्षत्राणि ।
एतत् चक्रम् ।				ते उपनेत्रे ।	
.....	एते पुरतके ।		तत् पर्णम् ।		
.....		एतानि यानानि ।	तत् वारि ।	ते वारिणी ।	तानि वारीणि ।
एतत् मुखम् ।				ते दधिनी ।	
.....	एते नगरे ।		तत् वस्तु ।	ते वस्तुनी ।	तानि वस्तुनि ।

उच्चैः पठन्तु, जानन्तु च -

अवधेयम्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
अकारान्तः पुंलिङ्गः	बालकः	बालकौ	बालकाः
इकारान्तः "	कविः	कवी	कवयः
उकारान्तः "	गुरुः	गुरू	गुरवः
ऋकारान्तः "	पिता	पितरौ	पितरः
आकारान्तः स्त्रीलिङ्गः	बालिका	बालिके	बालिकाः
इकारान्तः "	मतिः	मती	मतयः
ईकारान्तः "	नदी	नद्यौ	नद्यः
उकारान्तः "	धेनुः	धेनू	धेनवः
ऊकारान्तः "	वधूः	वध्वौ	वध्वः
ऋकारान्तः "	माता	मातरौ	मातरः
अकारान्तः नपुंसकलिङ्गः	वनम्	वने	वनानि
इकारान्तः "	वारि	वारिणी	वारीणि
उकारान्तः "	वस्तु	वस्तुनी	वस्तूनि

अभ्यासः

1. कोष्ठकयोः शब्दान् स्वीकृत्य उदाहरणानुसारं वाक्यानि रचयन्तु -

एषः, एतौ, एते / सः, तौ, ते
एषा, एते, एताः / सा, ते, ताः
एतत्, एते, एतानि / तत्, ते, तानि

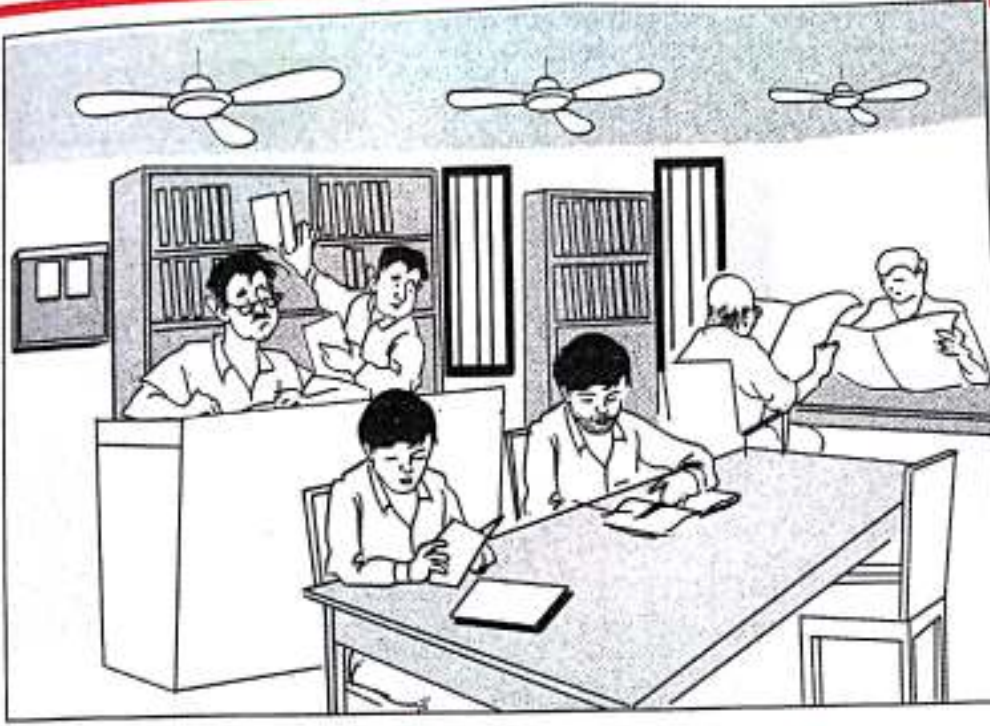
नर्तक्यः, गीतम्, आभरणानि, उपन्यासः, जनभाषा,
पात्रे, कूप्यः, मापिके, प्रकोष्ठौ, कण्ठः, गुलिकाः,
तालाः, स्नुषा, कपयः, सेवकाः, गुरुः, मतिः, लोकयानानि,
दधि, ग्रामाः, पर्णानि, घट्यौ, श्लोकाः, अभ्यासाः, सूच्यः,
शाटिका, आसनम्, माला, वस्त्रे, वधूः, संस्कृतगृहम्

एषः उपन्यासः ।

उदाहरणानुसारं वाक्यानि रचयन्तु -

के वीराः ?

एषः ग्रन्थालयः ।
एषा कपाटिका ।
एतत् सूचनाफलकम् ।

एतौ ग्रन्थपालौ ।
एते उत्पीठिके ।
एते वातायने ।

एते ग्रन्थाः ।
एताः पत्रिकाः ।
एतानि व्यजनानि ।

सः उपन्यासः ।
सा कविता ।
तत् महाभारतम् ।

तौ लेखौ ।
ते कथे ।
ते काव्ये ।

ते श्लोकाः ।
ताः वार्ताः ।
तानि नाटकानि ।

अभ्यासः

1. पाठं दृष्ट्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु -

..... ग्रन्थालयः ।	 ग्रन्थपालौ ।	 ग्रन्थाः ।
..... कपाटिका ।	 उत्पीठिके ।	 पत्रिकाः ।
..... सूचनाफलकम् ।	 वातायने ।	 व्यजनानि ।
..... उपन्यासः ।	 लेखौ ।	 श्लोकाः ।
..... कविता ।	 कथे ।	 वार्ताः ।
..... महाभारतम् ।	 काव्ये ।	 नाटकानि ।

उच्चैः पठन्तु, जानन्तु च -

	एक.	द्वि.	बहु.	एक.	द्वि.	बहु.	एक.	द्वि.	बहु.
पु.	एषः	एतौ	एते	सः	तौ	ते	कः	कौ	के
स्त्री.	एषा	एते	एताः	सा	ते	ताः	का	के	काः
नपुं.	एतत्	एते	एतानि	तत्	ते	तानि	किम्	के	कानि

2. एतानि रूपाणि पठित्वा एतेषाम् उत्तराणां प्रश्नवाक्यानि लिखन्तु -

यथा - एषः ग्रन्थालयः ।

एषः कः ?

१. एते छात्राः । ?
२. एतत् मन्दिरम् । ?
३. एताः सञ्चिकाः । ?
४. एतौ सहोदरौ । ?
५. एषा सखी । ?
६. एते बान्धवाः । ?
७. सः सचिवः । ?
८. तानि पर्णानि । ?
९. ते नक्षत्रे । ?
१०. तौ कार्यालयौ । ?
११. ताः विज्ञापिकाः । ?
१२. सा वृद्धा । ?

अहम् / भवान् / भवती / त्वम्

पश्यन्तु, उच्चैः पठन्तु च -

अहं गायकः ।

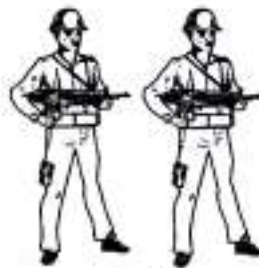
आवां गायकौ ।

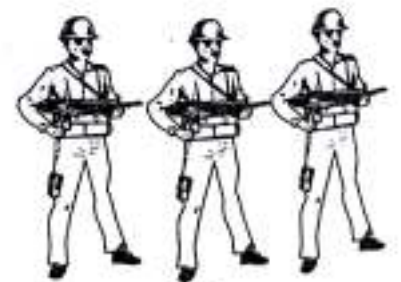
वयं गायकाः ।

त्वं सैनिकः ।

युवां सैनिकौ ।

यूयं सैनिकाः ।

भवान् शिक्षकः ।

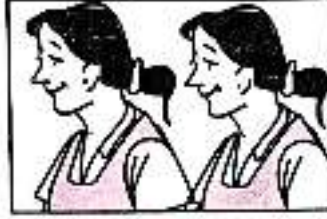
भवन्तौ शिक्षकौ ।

भवन्तः शिक्षकाः ।

भवती छात्रा ।

भवत्यौ छात्रे ।

भवत्यः छात्राः ।

अभ्यासः

उदाहरणं दृष्ट्वा रिक्तस्थानं पूरयन्तु -

१. अहं सैनिकः ।	आवां..... ।	वयं
२. अहं..... ।	 नेतारौ ।	 ।
३. अधिवक्ता ।	 ।	 ।
४. अहं कविः ।	 ।	वयं कवयः ।
५. अहं शिशुः ।	 ।	 ।
६. अहं ।	 साधू ।	 ।

एतानि रूपाणि पुनःपुनः उच्चैः पठन्तु -

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
अकारान्तः पुलिङ्गशब्दः	युवकः	युवकौ	युवकाः
" "	घटः	घटौ	घटाः
" "	मयूरः	मयूरौ	मयूराः
इकारान्तः पुलिङ्गशब्दः	कविः	कवी	कवयः
" "	मुनिः	मुनी	मुनयः
" "	ध्वनिः	ध्वनी	ध्वनयः

उकारान्तः पुंलिङ्गशब्दः
" "

ऋकारान्तः पुंलिङ्गशब्दः
" "

इकारान्तः स्त्रीलिङ्गशब्दः
" "

ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गशब्दः
" "

उकारान्तः स्त्रीलिङ्गशब्दः
" "

ऊकारान्तः स्त्रीलिङ्गशब्दः

ऋकारान्तः स्त्रीलिङ्गशब्दः

इकारान्तः नपुंसकलिङ्गशब्दः

उकारान्तः नपुंसकलिङ्गशब्दः

शिशुः

गुरुः

भ्राता

पिता

कर्ता

मतिः

तिथिः

नदी

भगिनी

धेनुः

रज्जुः

वधूः

माता

दधि

वस्तु

शिशू

गुरू

भ्रातरौ

पितरौ

कर्तारौ

मती

तिथी

नद्यौ

भगिन्यौ

धेनू

रज्जू

वध्वौ

मातरौ

दधिनी

वस्तुनी

शिशवः

गुरवः

भ्रातरः

पितरः

कर्तारः

मतयः

तिथयः

नद्यः

भगिन्यः

धेनवः

रज्जवः

वध्वः

मातरः

दधीनि

वस्तूनि

अभ्यासः

1. उदाहरणानुगुणं रिक्तस्थानानि पूरयन्तु -

१. भवान् वैद्यः ।	भवन्तौ	भवन्तः वैद्याः ।
२. ।	 सेवकौ ।	 सेवकाः ।
३. ।	 ।	 रक्षकाः ।
४. भवान् श्रोता ।	भवन्तौ श्रोतारौ ।	भवन्तः श्रोतारः ।
५. भवान् वक्ता ।	 ।	 ।
६. ।	भवन्तौ दातारौ ।	 ।
७. भवान् कविः ।	 ।	 ।
८. ।	भवन्तौ अतिथी ।	 ।
९. ।	 ।	भवन्तः गुरवः ।
१०. ।	भवन्तौ पटू ।	 ।
११. भवती महिला ।	भवत्यौ	भवत्यः

१२.		शिक्षिके	
१३.		भवत्यः नायिकाः	
१४.	भवती भगिनी ।		
१५.	भवती माता ।		
१६.		भवत्यौ वध्वौ ।	
१७.	त्वं भक्तः ।	युवां.....	यूयं.....
१८.		युवाम् अर्चकौ ।	
१९.	त्वं कविः ।		
२०.			यूयं साधवः ।

2. उचितशब्दयोः संयोजनेन वाक्यं रचयन्तु -

उदा १. त्वं लेखिका ।

२.
३.
४.
५.
६.
७.
८.

१. त्वं	शिक्षकाः
२. आवाम्	ऋषयः
३. वयम्	भगिन्यौ
४. युवाम्	भारतीयः
५. अहम्	छात्रौ
६. भवन्तौ	भ्रातरौ
७. यूयम्	लेखिका
८. भवन्तः	तरुण्यः

2. कोष्ठके विद्यमानानां रूपाणां साहाय्येन रिक्तस्थानं पूरयन्तु -

१. अहम्	आवाम्	वयम्	३.	भवान्	भवन्तौ	भवन्तः
२. त्वम्	युवाम्	यूयम्	४.	भवती	भवत्यौ	भवत्यः

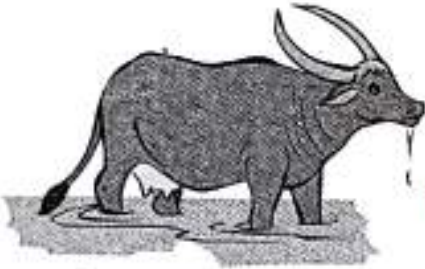
१. अहं शिशुः । आवाम् शिशु । वयं
२. गायिका ।
३. प्राचार्यः ।
४. तरुणी ।

उच्चैः पठन्तु -

एषः बालकः किम् ?
आम्, एषः बालकः ।

सः गजः किम् ?
आम्, सः गजः ।

एषा अजा किम् ?
न, एषा महिषी ।

तत् लोकयानं किम् ?
न, तत् विमानम् ।

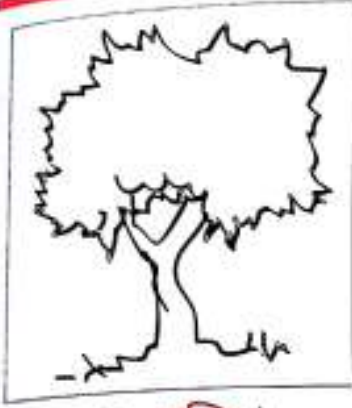
अभ्यासः

1. कोष्ठकस्थं चिह्नं दृष्ट्वा उचितानि वाक्यानि लिखन्तु -

भगतसिंहः	देशभक्तः	✓	राजनेता	✗
सुधाकरः	छात्रः	✓	वैद्यः	✗
प्रतिभा	समाजसेविका	✗	शिक्षिका	✓
गणेशः	चित्रकारः	✓	कर्मकरः	✗
विवेकानन्दः	शिक्षकः	✗	अधिवक्ता	✓
अब्दुलकलामः	वैज्ञानिकः	✓	सैनिकः	✗

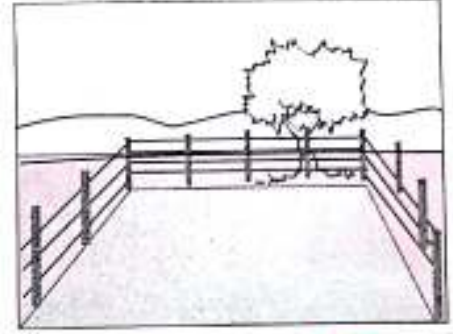
उदा० - १. भगतसिंहः देशभक्तः किम् ? आम्, भगतसिंहः देशभक्तः । सः राजनेता न ।

२. सुधाकरः छात्रः किम् ? |
३. ? |
४. ? |
५. ? |
६. ? |

वृक्षः अस्ति ।
फलं नास्ति ।

अस्ति / नास्ति

क्रीडाङ्गणम् अस्ति ।
क्रीडकः नास्ति ।

अभ्यासः

१. कोष्ठकस्थं चिह्नं दृष्ट्वा 'किम् अस्ति, किं नास्ति' इति लिखन्तु -

मार्जालः	✓	द्रोणी	✗
गन्धवर्तिका	✗	सैनिकः	✓
उत्पीठिका	✗	शाटिका	✓
चित्रम्	✓	फेनकम्	✗
वस्त्रम्	✗	पादरक्षा	✗
कूपी	✓	शिरस्त्राणम्	✓

१. मार्जालः अस्ति ।

३.

५.

७.

९.

११.

२.

४.

६.

८.

१०.

१२.

प्रहेलिका

अस्थि नास्ति शिरो नास्ति बाहुरस्ति निरङ्गुलिः ।

नास्ति पादद्वयं गाढम् अङ्गमालिङ्गति स्वयम् ॥

(किं तत् इति कथयतु यस्य अस्थि नास्ति, शिरः नास्ति, बाहुद्वयम् अस्ति, अङ्गुलिः नास्ति, पादौ न स्तः, परन्तु शरीरं दृढम् आलिङ्गति ?)

नकाश - नकाश

पश्यन्तु, उच्चैः पठन्तु च -

बालकः कुत्र अस्ति ? बालिका कुत्र अस्ति ?
बालकः अत्र अस्ति । बालिका तत्र अस्ति

शिक्षकः - उद्यानं कुत्र अस्ति ?
छात्राः - उद्यानम् अत्र अस्ति ।
शिक्षकः - बालः कुत्र अस्ति ?
छात्राः - बालः तत्र अस्ति ।
शिक्षकः - कन्दुकं कुत्र अस्ति ?
छात्राः - कन्दुकम् अत्र नास्ति ।
शिक्षकः - वायुः कुत्र अस्ति ?
छात्राः - वायुः अत्र अस्ति, वायुः तत्र अस्ति, वायुः अन्यत्र अस्ति ।
शिक्षकः - वायुः सर्वत्र अस्ति ।

बालिकाः एकत्र उपविशन्ति ।

बालकाः एकत्र उपविशन्ति ।

अभ्यासः

रिक्तस्थानानि पूरयन्तु -

१. स्यूतः अत्र अस्ति ।
२. लेखनी
३. वायुः सर्वत्र अस्ति ।
४. मन्त्री अन्यत्र अस्ति ।

५. चषकः तत्र अस्ति ।
६. घटी
७. देवः
८. पर्वतः

पश्यन्तु, उच्चैः पठन्तु च -

शिवः

गणेशः

शिवस्य पुत्रः गणेशः ।

पार्वती

शिवः

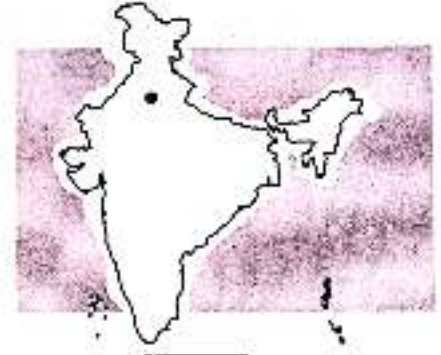
पार्वत्याः पतिः शिवः ।

सीता

रामः

सीतायाः पतिः रामः ।

भारतम्

भारतस्य राजधानी देहली ।

१. विवेकानन्दस्य गुरुः रामकृष्णः ।
२. देशस्य नाम भारतम् ।
३. अर्जुनस्य आयुधं गाण्डीवम् ।
४. कौसल्यायाः पतिः दशरथः ।
५. पत्रिकायाः नाम सम्भाषणसन्देशः ।

६. नद्याः नाम गङ्गा ।
७. कादम्बर्याः लेखकः बाणभट्टः ।
८. पुस्तकस्य नाम बालतोषिणी ।
९. रामायणस्य कर्ता वाल्मीकिः ।
१०. गृहस्य नाम कृष्णसदनम् ।

अवधेयम्

गणेशः - गणेशस्य
सीता - सीतायाः
पार्वती - पार्वत्याः
वाहनम् - वाहनस्य

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
बालकः - बालकस्य	बालकयोः	बालकानाम्
महिला - महिलायाः	महिलयोः	महिलानाम्
नदी - नद्याः	नद्योः	नदीनाम्
फलम् - फलस्य	फलयोः	फलानाम्

उच्चैः पठन्तु -

१. हरेः पत्नी लक्ष्मीः ।
३. कवीनां कृतिः काव्यम् ।
५. साध्वोः शीघ्रं मैत्री भवति ।
७. पितुः आज्ञा पालनीया ।
९. भ्रातृणां वात्सल्यम् अनुपमम् ।

२. गिर्योः मध्ये सूर्योदयः शोभते ।
४. अभिमन्योः पिता अर्जुनः ।
६. साधूनां दर्शनं पुण्यम् ।
८. सुभद्रा भ्रात्रोः प्रिया भगिनी ।
१०. वारिणः संरक्षणं कर्तव्यम् ।

अवधेयम्

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
गिरिः - गिरेः	गिर्योः	गिरीणाम्
गुरुः - गुरोः	गुर्वोः	गुरूणाम्
कर्ता - कर्तुः	कर्त्रोः	कर्तृणाम्
वारि - वारिणः	वारिणोः	वारीणाम्
मधु - मधुनः	मधुनोः	मधूनाम्

उच्चैः पठन्तु -

१. आपत्काले बुद्धेः परीक्षा भवति ।
३. संस्कृते सूक्तीनां महत्त्वम् अस्ति ।
५. आञ्जनेयस्य हन्वोः प्रहारः आसीत् ।
७. वध्वाः आगमनेन गृहं सुशोभितम् ।
९. गणेशः मातुः भक्तः ।

२. तत्र द्वयोः पङ्क्तयोः मध्ये स्थानं नास्ति ।
४. रज्जोः अग्रभागं गृह्णातु ।
६. तत्र धेनूनां समूहः तिष्ठति ।
८. दशरथः वधूनां स्वागतं कृतवान् ।
१०. मातृणां वचनानि हिताय एव भवन्ति ।

अवधेयम्

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
मतिः - मत्याः / मतेः	मत्योः	मतीनाम्
रज्जुः - रज्ज्वाः / रज्जोः	रज्ज्वोः	रज्जूनाम्
वधूः - वध्वाः	वध्वोः	वधूनाम्
माता - मातुः	मात्रोः	मातृणाम्

षष्ठीविभक्तिः - सर्वनामशब्दाः

एतस्य नाम शिवराजः ।

एतस्याः नाम मीराबायी ।

एतस्य नाम रामायणम् ।

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
एतद्-शब्दः पुंलिङ्गे नपुंसकलिङ्गे च	एतस्य	एतयोः	एतेषाम्
एतद्-शब्दः स्त्रीलिङ्गे	एतस्याः	एतयोः	एतासाम्
तद्-शब्दः पुंलिङ्गे नपुंसकलिङ्गे च	तस्य	तयोः	तेषाम्
तद्-शब्दः स्त्रीलिङ्गे	तस्याः	तयोः	तासाम्
अस्मद्-शब्दः त्रिषु लिङ्गेषु	मम	आवयोः	अस्माकम्
युष्मद्-शब्दः त्रिषु लिङ्गेषु	तव	युवयोः	युष्माकम्

अभ्यासः

1. आवरणे विद्यमानयोः शब्दयोः साहाय्येन वाक्यानि रचयन्तु -

१. वसुदेवः - देवकी (पतिः - पत्नी) वसुदेवस्य पत्नी देवकी, देवक्याः पतिः वसुदेवः ।

२. रामकृष्णः - विवेकानन्दः (गुरुः - शिष्यः)

३. दाशरथिः - वैदेही (पतिः - पत्नी)

४. जमदग्निः - रेणुका (पतिः - पत्नी)

५. अभिमन्युः - सुभद्रा (पुत्रः - माता)

3. आवरणे विद्यमानस्य शब्दस्य षष्ठीविभक्तिरूपेण रिक्तस्थानानि पूरयन्तु -

यथा - १. भारतस्य राजधानी देहली ।	(भारतम्)
२. राजधानी श्रीनगरम् ।	(काश्मीरम्)
३. राजधानी जयपुरम् ।	(राजस्थानम्)
४. चञ्चलतां पश्यतु ।	(कपिः)
५. मनः प्रशान्तं भवति ।	(मुनिः)
६. वाक्यानि स्मरन्तु ।	(गुरुः)
७. सः बालकः प्रियः ।	(पिता)
८. युद्धे अतीव आनन्दः भवति ।	(जेता)
९. स्नेहः अतुलः ।	(माता)
१०. ध्वनिः मधुरः ।	(वीणा)
११. गतिः वक्रा ।	(नदी)
१२. मूल्यम् अधिकम् ।	(वस्तु)

4. उदाहरणानुसारं वाक्यानि रचयन्तु -

यथा - वसुदेवस्य पुत्रः कृष्णः ।

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

5. उदाहरणानुसारं वाक्यानि रचयन्तु -

हिमालयः ← गिरिः → विन्ध्याचलः

सन्देशः ← पत्रिका → चन्द्रमामा

सरस्वती ← देवी → अन्नपूर्णा

रामायणम् ← ग्रन्थः → हर्षचरितम्

गिरेः नाम हिमालयः ।

गिरेः नाम विन्ध्याचलः ।

6. उदाहरणानुसारं वाक्यानि रचयन्तु -

उदा - (देशौ) देशयोः मध्ये युद्धं मा भवतु ।

१. (हस्तौ) संयोजनेन अञ्जलिः भवति ।

२. सः (गुरु) आशीर्वादं प्राप्नोति ।

३. (भ्रातरौ) कलहेन भगिनी खिन्ना भवति ।

४. (वाहने) घट्टनेन दुर्घटना भवति ।

५. श्रीकृष्णः (सेने) मध्ये अर्जुनस्य रथं स्थापयति ।

६. अद्य (कवी) सम्माननकार्यक्रमः अस्ति ।

७. मम (भगिन्यौ) निवासः ग्रामे अस्ति ।

८. कौरवाः - पिता - धृतराष्ट्रः कौरवाणां पिता धृतराष्ट्रः ।

९. पाण्डवाः - रक्षकः - कृष्णः ।

१०. भारतीयाः - धर्मः - सनातनः ।

११. वयम् - भाषा - संस्कृतम् ।

१२. नद्यः - जीवनं - परोपकारार्थम् ।

१३. भाषा - जननी - संस्कृतम् ।

7. आवरणे विद्यमानस्य शब्दस्य षष्ठीविभक्तिरूपेण रिक्तस्थानानि पूरयन्तु -

१. मयूराः		(मेघाः) गर्जनम् इच्छन्ति ।
२. पण्डितः		(नाटकानि) रचनां करोति ।
३. बृहस्पतिः		(देवाः) गुरुः अस्ति ।
४. सज्जनाः		(सूक्तयः) स्मरणं कुर्वन्ति ।
५. गोपालकः		(धेनवः) पालनं करोति ।
६. पिता		(वस्तूनि) गणनां करोति ।
७. वयं		(कार्यकर्तारः) वचनं शृणुमः ।
८. अहं		(गुरवः) सेवां करोमि ।
९. सभायां		(वाद्यानि) ध्वनिः अधिकः अस्ति ।
१०. माता		(अपत्यानि) पालनं करोति ।

8. कोष्ठकस्थैः उचितपदैः रिक्तस्थानानि पूरयन्तु -

१. वयं प्रतिदिनं		जीवनचरित्रं पठामः ।	धेनूनाम्
२. तेषां		कविताः रमणीयाः सन्ति ।	नियमानाम्
३. विवेकानन्दस्य		पठनेन स्फूर्तिः लभ्यते ।	महापुरुषाणाम्
४. तयोः		मैत्री जगत्प्रसिद्धा ।	गुरूणाम्
५.		अनुसरणेन जीवने	नदीनाम्
		अनुशासनं भवति ।	कवीनाम्
६.		मध्ये सहकारभावः	वचनानाम्
		आवश्यकः ।	मित्रयोः
७.		ऐक्यं न सुलभम् ।	मतीनाम्
८. अद्यत्वे		जलं कलुषितं भवति ।	कार्यकर्तृणाम्
९. गोपालकः		पालनं करोति ।	
१०.		आज्ञा पालनीया ।	

9. बन्धुवाचकपदानि पठन्तु, वाक्यानि पूरयन्तु च -

१. पितुः पिता	पितामहः	लवः - दशरथः	लवस्य पितामहः दशरथः ।
२. पितुः माता	पितामही	लवः - कौसल्या	 ।
३. मातुः पिता	मातामहः	कुशः - जनकः	 ।
४. मातुः माता	मातामही	कुशः - सुमेधा	 ।
५. पुत्रस्य पुत्रः	पौत्रः	दशरथः - लवः	 ।
६. पुत्र्याः पुत्रः	दौहित्रः	जनकः - कुशः	 ।
७. सहोदरस्य पत्नी	भ्रातृजाया	लक्ष्मणः - सीता	 ।
८. पत्युः सहोदरः	देवरः	सीता - लक्ष्मणः	 ।
९. पत्न्याः सहोदरः	श्यालः	अर्जुनः - धृष्टद्युम्नः	 ।
१०. पत्युः भगिनी	ननान्दा	रुक्मिणी - सुभद्रा	 ।
११. पितुः सहोदरः	पितृव्यः	अर्जुनः - धृतराष्ट्रः	 ।
१२. मातुः सहोदरः	मातुलः	दुर्योधनः - शकुनिः	 ।
१३. भगिन्याः पुत्रः	भागिनेयः	कंसः - कृष्णः	 ।
१४. पितृव्यस्य पत्नी	पितृव्या	अर्जुनः - गान्धारी	 ।
१५. मातुलस्य पत्नी	मातुलानी	अभिमन्युः - रुक्मिणी	 ।

10. स्वस्य बान्धवानां सम्बन्धे ५ वाक्यानि रचयन्तु -

..... ।

..... ।

..... ।

..... ।

..... ।

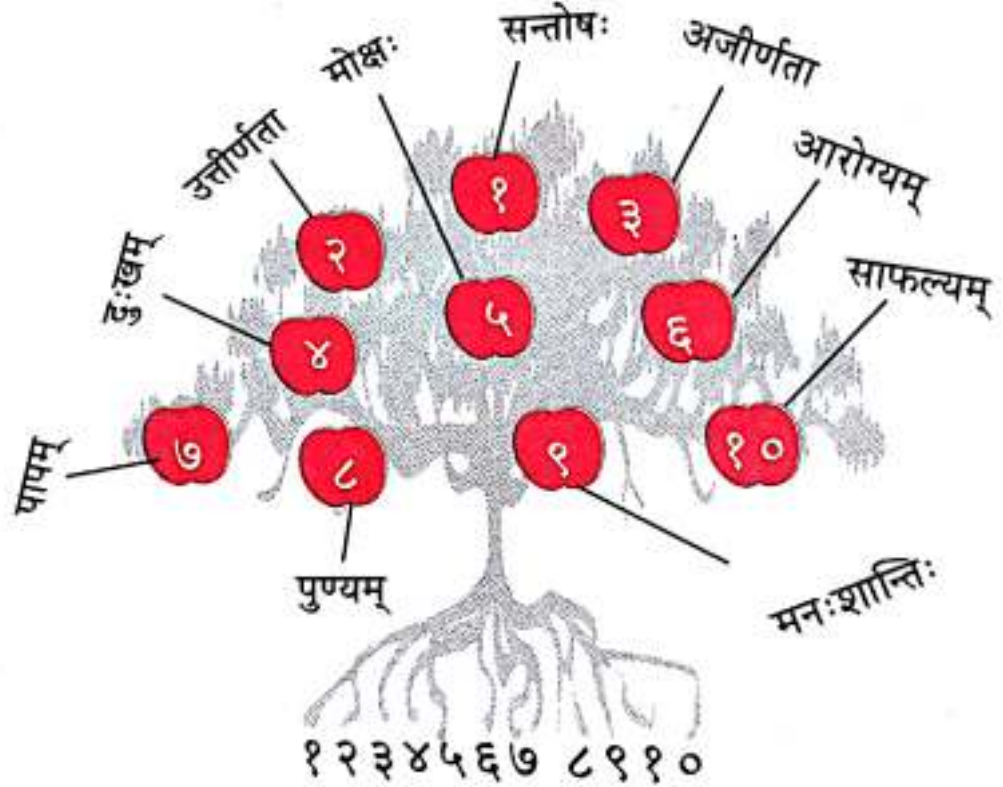
11. एतत् सुभाषितं पठन्तु, रिक्तस्थानानि पूरयन्तु च -

ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमो
ज्ञानस्योपशमो कुलस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः ।
अक्रोधस्तपसः क्षमा बलवतां धर्मस्य निर्व्याजिता
सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम् ॥

१. ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता ।
३. विभूषणम् उपशमः ।
५. विभूषणं पात्रे व्ययः ।
७. विभूषणं क्षमा ।
९. विभूषणं शीलम् ।

२. विभूषणं वाक्संयमः ।
४. विभूषणं ।
६. तपसः विभूषणं ।
८. विभूषणं ।

12. चित्रे वृक्षस्य मूलं, फलं च दृष्ट्वा सङ्ख्याम् अनुसृत्य कस्य मूलस्य किं फलम् इति लिखन्तु ।

१. (त्यागः)
२. (पठनम्)
३. (अतिभोजनम्)
४. (आशा)
५. (भक्तिः)
६. (योगासनम्)
७. (हिंसा)
८. (परोपकारः)
९. (सेवा)
१०. (परिश्रमः)

त्यागस्य फलं सन्तोषः ।

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

13. एतानि सुभाषितानि उच्चैः पठन्तु -

पुण्यस्य फलमिच्छन्ति पुण्यं नेच्छन्ति मानवाः ।
फलं पापस्य नेच्छन्ति पापं कुर्वन्ति यत्नतः ।

(जनाः पुण्यस्य फलम् इच्छन्ति, किन्तु पुण्यकार्याणि कर्तुं न इच्छन्ति ।
पापस्य फलं न इच्छन्ति, किन्तु प्रयत्नेन पापकार्याणि कुर्वन्ति ।)

हस्तस्य भूषणं दानं सत्यं कण्ठस्य भूषणम् ।
श्रोत्रस्य भूषणं शास्त्रं भूषणैः किं प्रयोजनम् ॥

(दानकरणम् एव हस्तस्य भूषणम् । सत्यभाषणम् एव कण्ठस्य भूषणम् ।
शास्त्रश्रवणम् एव कर्णस्य भूषणम् । अतः अन्यैः आभरणैः किमपि प्रयोजनं नास्ति ।)

पापानां शोधकं नित्यं परानन्दस्य बोधकम् ।
रोचकं चित्तवृत्तीनां भजध्वं नाम मङ्गलम् ॥

(भगवतः नाम पापानां शोधनं करोति । महानन्दं बोधयति ।
चित्तवृत्तीनां रोचकं भवति । अतः तत् सेवनीयम् ।)

अभ्यासः

14. एतेषु श्लोकेषु विद्यमानानि षष्ठीविभक्तिरूपाणि अत्र लिखन्तु -

.....

.....

.....

15. षष्ठीविभक्तिरूपाणि उपयुज्य पञ्च वाक्यानि रचयन्तु -

.....

.....

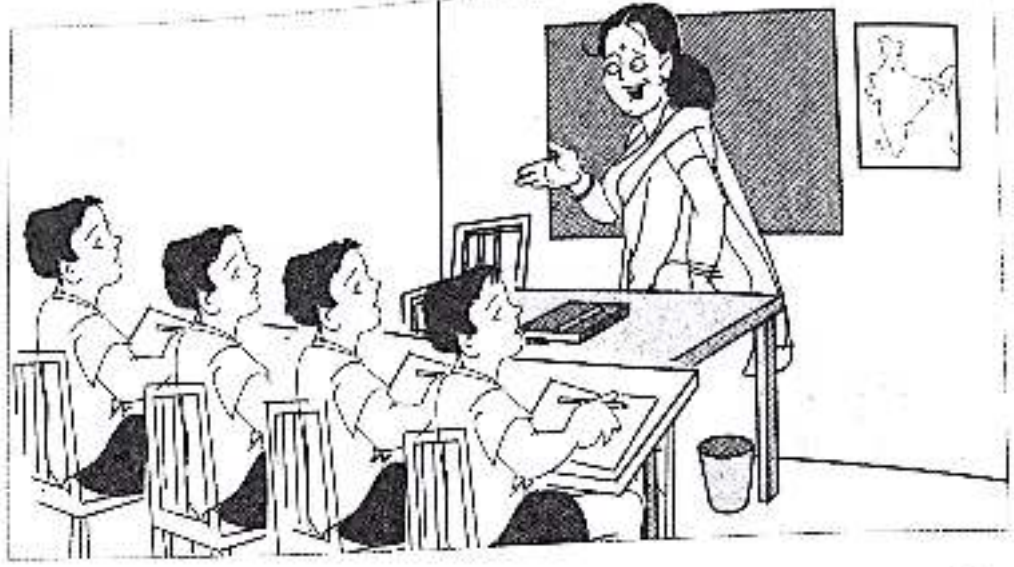
.....

.....

.....

पुरतः / पृष्ठतः / वामतः / दक्षिणतः
उपरि / अधः / अन्तः

एषा कक्ष्या । कक्ष्यायाम् अध्यापिका पाठयति । अध्यापिकायाः पुरतः छात्राः सन्ति ।
अध्यापिकायाः पृष्ठतः भित्तिः अस्ति । अध्यापिकायाः दक्षिणतः आसन्दः अस्ति । अध्यापिकायाः
वामतः मानचित्रम् अस्ति । कक्ष्यायाम् उत्पीठिका अपि अस्ति । उत्पीठिकायाः उपरि पुस्तकम् ।
पुस्तकस्य उपरि लेखनी । पुस्तकस्य अधः उत्पीठिका । उत्पीठिकायाः अधः अवकरिका अस्ति ।
पाठनं कक्ष्यायाः अन्तः प्रचलति ।

अवधेयम्

पुरतः, पृष्ठतः, दक्षिणतः, वामतः, उपरि, अधः,
अन्तः इत्येतेषां योगे षष्ठीविभक्तिः प्रयुज्यते ।

अभ्यासः

1. उपरि दत्तं चित्रं दृष्ट्वा लिखन्तु -

१. अध्यापिका केषां पुरतः अस्ति ?
२. भित्तिः कुत्र अस्ति ?
३. उत्पीठिका कस्याः उपरि अस्ति ?
४. पुस्तकं कस्याः अधः अस्ति ?
५. लेखनी कस्य उपरि अस्ति ?

६. मानचित्रं कस्याः वामतः अस्ति ? ।
 ७. आसन्दः कस्याः दक्षिणतः अस्ति ? ।
 ८. शिक्षणं कस्याः अन्तः प्रचलति ? ।

2. उदाहरणानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयन्तु -

१. बालकस्य पुरतः शकटः अस्ति । (बालकः)
२. पृष्ठतः गृहाणि सन्ति । (उद्यानम्)
३. उपरि फलानि सन्ति । (वृक्षः)
४. वाक्यं उपरि लिखितम् अस्ति । (कृष्णफलकम्)
५. कृष्णफलकं दक्षिणतः अस्ति । (द्वारम्)
६. पृष्ठतः भावचित्रं नास्ति । (छात्राः)
७. भावचित्रम् वामतः अस्ति । (अध्यापकः)
८. नेत्रे उपरि स्तः । (नासिका)
९. नासिका अधः अस्ति । (नेत्रे)
१०. नासिका उपरि अस्ति । (ओष्ठः)
११. जलं अन्तः अस्ति । (कूपी)
१२. मण्डूकः अन्तः अस्ति । (जलम्)
१३. अन्तः कोऽपि नास्ति । (प्रकोष्ठः)
१४. लेखनी अन्तः न आसीत् ? (स्यूतः)
१५. मीनः अन्तः तरति ? (किम्)
१६. ते वामतः दक्षिणतः च नारिकेलसस्यम् आरोपयन्ति । (विद्यालयः)
१७. पुस्तकालयः दक्षिणतः अस्ति, वामतः न । (नदी)
१८. पुस्तकं पृष्ठतः अस्ति, पुरतः न । (लेखनी)
१९. बालकाः अधः सन्ति, उपरि न । (वृक्षः)
२०. कः अन्तः अस्ति ? (पाकशाला)

उच्चैः पठन्तु, अवगच्छन्तु च -

- माता - नलिनि ! सुनयने ! भोजनार्थम् आगच्छताम् ।
 नलिनी - भोजने किं किम् अस्ति ?
 माता - ओदनम् अस्ति, शाकम् अस्ति, मधुरम् अस्ति ।
 सुनयना - मातः ! अन्नं परिवेषयतु ।
 माता - नलिनि ! किम् आवश्यकम् ?
 नलिनी - किञ्चित् शाकम् आवश्यकम् ।
 माता - सुनयने ! दधि आवश्यकं किम् ?
 सुनयना - दधि मास्तु, अवलेहं परिवेषयतु ।
 माता - अन्यत् किम् आवश्यकम् ?
 नलिनी - किमपि मास्तु, पर्याप्तम् ।
 सुनयना - मम अपि पर्याप्तम् ।
 दिनेशः - (प्रविश्य) हरिः ओम् । सुनयना अस्ति किम् ?
 सुनयना - दिनेश ! आगच्छतु, स्वागतम् । भोजनं करोतु ।
 दिनेशः - मास्तु । भवत्याः विज्ञानपुस्तकं मम आवश्यकम् ।
 सुनयना - स्वीकरोतु ।
 दिनेशः - धन्यवादः ।
 सुनयना - स्वागतम् ।

अभ्यासः

1. उदाहरणं दृष्ट्वा उचितं पदं स्वीकृत्य रिक्तस्थानं पूरयन्तु -

- यथा - प्रातः जागरणम् आवश्यकं भवति । आवश्यकम् । (आवश्यकम् / मास्तु)
 १. गुरोः आज्ञापालनम् अस्ति । (आवश्यकं / मास्तु)
 २. अधिकं भोजनं । (आवश्यकं / मास्तु / पर्याप्तम्)
 ३. बालकस्य उचितं नामकरणम् । (आवश्यकं / मास्तु)
 ४. ज्येष्ठानां निन्दनं । (आवश्यकं / मास्तु)
 ५. पुत्र ! ११ वादनं जातं, पठनं । (आवश्यकं / पर्याप्तम्)

पश्यन्तु, उच्चैः पठन्तु, अवगच्छन्तु च -

लटलकारः

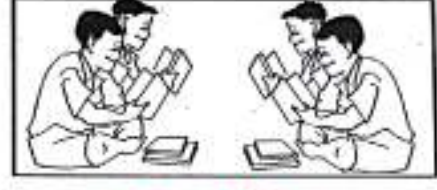
छात्रः पठति ।

गायकः गायति ।
सैनिकः रक्षति ।
मयूरः नृत्यति ।
कविः वर्णयति ।
अतिथिः आगच्छति ।
शिशुः क्रीडति ।
शत्रुः प्रहरति ।
पिता स्मरति ।
माता गणयति ।
धेनुः चरति ।
मूर्तिः अस्ति ।
पङ्क्तिः अस्ति ।
भवान् अस्ति ।
भवती पश्यति ।

छात्रौ पठतः ।

गायकौ गायतः ।
सैनिकौ रक्षतः ।
मयूरौ नृत्यतः ।
कवी वर्णयतः ।
अतिथी आगच्छतः ।
शिशू क्रीडतः ।
शत्रू प्रहरतः ।
पितरौ स्मरतः ।
मातरौ गणयतः ।
धेनू चरतः ।
मूर्ती स्तः ।
पङ्क्ती स्तः ।
भवन्तौ स्तः ।
भवत्यौ पश्यतः ।

छात्राः पठन्ति ।

गायकाः गायन्ति ।
सैनिकाः रक्षन्ति ।
मयूराः नृत्यन्ति ।
कवयः वर्णयन्ति ।
अतिथयः आगच्छन्ति ।
शिशवः क्रीडन्ति ।
शत्रवः प्रहरन्ति ।
पितरः स्मरन्ति ।
मातरः गणयन्ति ।
धेनवः चरन्ति ।
मूर्तयः सन्ति ।
पङ्क्तयः सन्ति ।
भवन्तः सन्ति ।
भवत्यः पश्यन्ति ।

अहं लिखामि ।

अहं वदामि ।
अहं पश्यामि ।
अहम् अस्मि ।
अहं हसामि ।

आवां लिखावः ।

आवां वदावः ।
आवां पश्यावः ।
आवां स्वः ।
आवां हसावः ।

वयं लिखामः ।

वयं वदामः ।
वयं पश्यामः ।
वयं स्मः ।
वयं हसामः ।

त्वं खादसि ।

युवां खादथः ।

यूयं खादथ ।

त्वं नमसि ।

युवां नमथः ।

यूयं नमथ ।

त्वं नयसि ।

युवां नयथः ।

यूयं नयथ ।

त्वम् असि ।

युवां स्थः ।

यूयं स्थ ।

अभ्यासः

१. उदाहरणानुगुणं रिक्तस्थानानि पूरयन्तु -

उदा० - हरिणः धावति । हरिणौ धावतः । हरिणाः धावन्ति ।

१. कविः रचयति ।

२. यानं चलति ।

३. माता पालयति ।

४. पिकः कूजति ।

५. बालः चुटति ।

६. वृक्षः फलति ।

७. महिला जल्पति ।

८. वस्त्रं शुष्यति ।

९. शुकः रटति ।

१०. चोरः चोरयति ।

११. पुष्पं विकसति ।

१२. वानरः आरोहति ।

१३. पिता नयति ।

१४. मशकः दशति ।

१५. कार्यं सिद्धयति ।
 १६. मूर्खः निन्दति ।
 १७. सौचिकः सीव्यति ।
 १८. चालकः चालयति ।
 १९. कृषकः कर्षति ।
 २०. भगिनी स्निह्यति ।
 २१. सिंहः गर्जति ।
 २२. चटकः कूजति ।
 २३. तक्षकः तक्षति ।
 २४. कार्यकर्ता सञ्चरति ।
 २५. वैद्यः चिकित्सति ।

अभ्यासः

2. एतस्य कोष्ठकस्य साहाय्येन १५ वाक्यानि रचयन्तु -

बालः	बालौ	बालाः	विस्मरति	विस्मरतः	विस्मरन्ति
सेवकः	सेवकौ	सेवकाः	भ्रमति	भ्रमतः	भ्रमन्ति
भक्तः	भक्तौ	भक्ताः	अर्चति	अर्चतः	अर्चन्ति
अतिथिः	अतिथी	अतिथयः	प्रविशति	प्रविशतः	प्रविशन्ति
पण्डितः	पण्डितौ	पण्डिताः	चिन्तयति	चिन्तयतः	चिन्तयन्ति
साधुः	साधू	साधवः	ध्यायति	ध्यायतः	ध्यायन्ति

यथा - बालः विस्मरति ।

बालौ विस्मरतः ।

बालाः विस्मरन्ति ।

१.
२.
३.
४.
५.

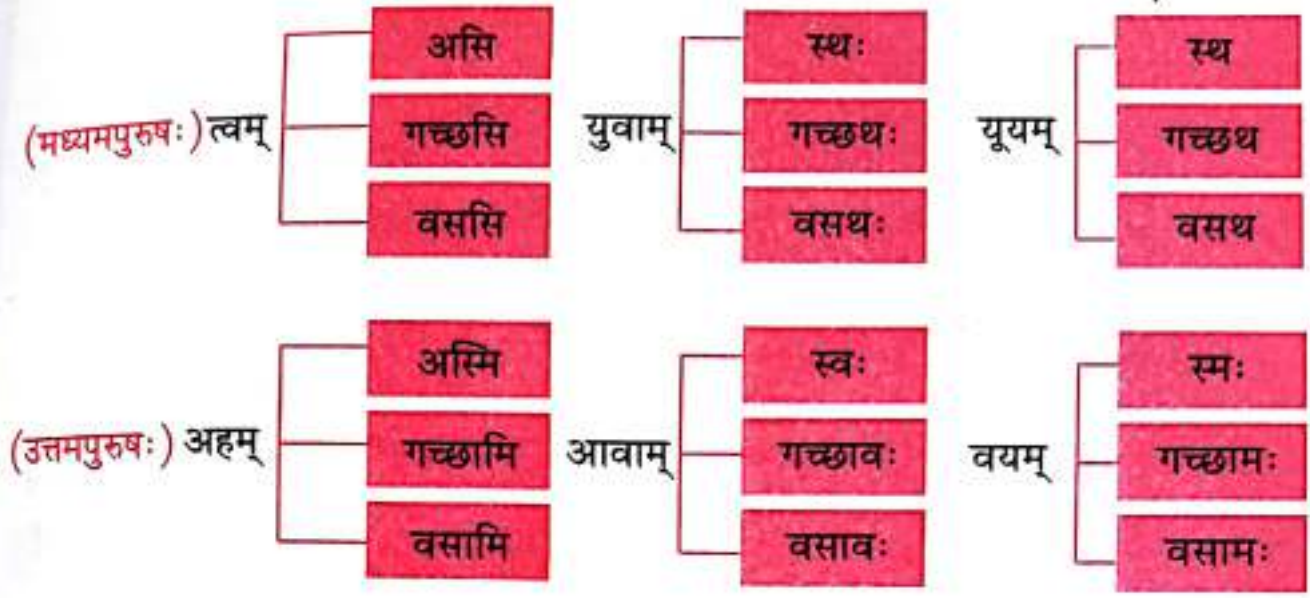
६
७
८
९
१०
११
१२
१३
१४
१५

अवधेयम्

प्रथमपुरुषः

बालकः	बालकौ	बालकाः
मित्रम्	मित्रे	मित्राणि
बालिका	बालिके	बालिकाः
भवती	भवत्यौ	भवत्यः
भवान्	भवन्तौ	भवन्तः
सः	तौ	ते
सा	ते	ताः
तत्	ते	तानि
एषः	एतौ	एते
एषा	एते	एताः
मुनिः	मुनी	मुनयः
गुरुः	गुरू	गुरवः
पिता	पितरौ	पितरः
माता	मातरौ	मातरः
व्यक्तिः	व्यक्ती	व्यक्तयः
धेनुः	धेनू	धेनवः
वधूः	वध्वौ	वध्वः

अस्ति स्तः सन्ति
इच्छति इच्छतः इच्छन्ति
वदति वदतः वदन्ति

वर्तमानकाले विशेषक्रियापदानि

उच्चैः पठन्तु, जानन्तु च -

एकवचनप्रयोगः । यथा -

कः जानाति ?	का करोति ?	भवान् चिनोति ।
एषः क्रीणाति ।	एषा शक्नोति ।	मित्रं प्राप्नोति । दाता ददाति ।
सः गृह्णाति ।	सा शृणोति ।	भीरुः रोदिति ।

प्रथमपुरुषस्य द्विवचनप्रयोगः । यथा -

कौ जानीतः ?	तौ कुरुतः ।	ते चिनुतः ।
भवत्यौ क्रीणीतः ।	एतौ शक्नुतः ।	मित्रे प्राप्नुतः । दातारौ दत्तः ।
मित्रे गृहीतः ।	कौ शृणुतः ?	भीरू रुदतः ।

बहुवचनप्रयोगः । यथा -

काः जानन्ति ?	भवन्तः कुर्वन्ति ।	ते चिन्वन्ति ।
एताः क्रीणन्ति ।	भवत्यः शक्नुवन्ति ।	एते प्राप्नुवन्ति । दातारः ददति ।
काः गृह्णन्ति ?	मित्राणि शृण्वन्ति ।	के रुदन्ति ?

अभ्यासः

1. अधस्तनकोष्ठकसाहाय्येन उदाहरणानुगुणं वाक्यानि रचयन्तु -

अहं	सेवां	(करोति)	सत्कारं	त्वं
आवाम्	भजनं	(शृणोति)	प्रवचनं	युवाम्
वयम्	वस्त्रं	(चिनोति)	शाकं	यूयम्
	दातुं	(शक्नोति)	ज्ञातुं	
	ज्ञानं	(प्राप्नोति)	उद्योगं	
	शत्रुं	(गृह्णाति)	चोरं	
	भूमिं	(क्रीणाति)	भवनम्	
	रामायणं	(जानाति)	महाभारतं	
	पीडया	(रोदिति)	भीत्या	
	धनं	(ददाति)	भोजनं	

उदा०-

अहं सेवां करोमि ।
आवां सेवां कुर्वः ।
वयं सेवां कुर्मः ।

त्वं सत्कारं करोषि ।
युवां सत्कारं कुरुथः ।
यूयं सत्कारं कुरुथ ।

(एतस्य कोष्ठकस्य आधारेण ६० वाक्यानि रचयितुं शक्यन्ते ।)

अभ्यासः

1. उदाहरणानुगुणं वचनं परिवर्त्य रिक्तस्थानानि पूरयन्तु -

उदा०- वटुः शास्त्रं शृणोति ।

वटवः शास्त्रं शृण्वन्ति ।

१. विधाता सर्वं जानाति ।

विधातारः

२. वक्ता भाषणं करोति ।

३. पट्टुः चलितुं शक्नोति ।

पट्टवः

४. मार्जारः मूषकं गृह्णाति ।

५. भगिनी उपायनं क्रीणाति ।

६. बालः क्रीडनकं चिनोति ।

७. विक्रेता दुग्धं ददाति ।

८. युवकः उद्योगं प्राप्नोति ।

९. मित्रं साहाय्यं करोति ।

१०. रुग्णः कष्टेन रोदिति ।

2. रिक्तस्थानानि पूरयन्तु -

ए.व.	ब.व.	ए.व.	ब.व.	ए.व.	द्वि.व.	ए.व.	द्वि.व.
करोति	कुर्वन्ति		गृह्णन्ति		कुरुतः		गृह्णाति
शृणोति			क्रीणन्ति				क्रीणीतः
.....	चिन्वन्ति	जानाति			चिनुतः		जानाति
प्राप्नोति		ददाति		शक्नोति			दत्तः
शक्नोति		रोदिति			प्राप्नुतः		रुदतः

3. आवरणात् उचितं क्रियापदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु -

१. भवन्तौ विषयं । (जानाति / जानन्ति / जानीतः)
२. ग्राहकौ वस्तु । (क्रीणीतः / क्रीणाति / क्रीणन्ति)
३. आरक्षकौ चोरं । (गृह्णन्ति / गृह्णाति / गृह्णीतः)
४. कर्मकरौ कार्यं । (करोति / कुरुतः / कुर्वन्ति)
५. भगिन्यौ सङ्गीतं । (शृणोति / शृण्वन्ति / शृणुतः)
६. भवत्यौ सर्वत्र गन्तुं । (शक्नुतः / शक्नोति / शक्नुवन्ति)

७. भक्तौ पुष्प । (चिन्वन्ति / चिनुतः / चिनोति)
 ८. शिशु उच्चैः । (रोदिति / रुदतः / रुदन्ति)
 ९. दम्पती मधुरं । (प्राप्नुवन्ति / प्राप्नोति / प्राप्नुतः)

4. उदाहरणानुगुणं रिक्तस्थानानि पूरयन्तु -

उदा०-

१. ग्राहकः वस्तुनि क्रीणाति । ग्राहकौ वस्तुनि क्रीणीतः । ग्राहकाः वस्तुनि क्रीणन्ति ।
 २. अलसः निद्रां करोति । ।
 ३. । प्रतिनिधी वस्तु चिनुतः । ।
 ४. माता भोजनं ददाति । ।
 ५. । सेनापतयः पुरस्कारं प्राप्नुवन्ति ।
 ६. । दातारौ दातुं शक्नुतः । ।
 ७. कार्यकर्ता कार्यं जानाति । ।
 ८. । शिष्याः उपदेशं शृण्वन्ति ।
 ९. दरिद्रः दुःखेन रोदिति । ।
 १०. । शिशु कन्दुकं गृह्णीतः । ।

क्रियारञ्जिनी

5. अत्र २० क्रियापदानि दत्तानि सन्ति । तेषाम् अन्वेषणं कुर्वन्तु, लिखन्तु च -

आ	न	य	ति	व	वा	प्र
क	रो	ति	व	द	दा	ति
र्ष	ह	स	ति	ल	ल	ल
ति	च	ल	ति	ष्ठ	अ	य
उ	प	वि	श	ति	व	ह
ति	त	क्नो	वि	त	र	ति
ष्ठ	ति	ति	र	क्ष	ति	ति
ति	त्य	ज	ति	स्ना	ति	ति

१. यथा - आरोहति २.
 ३. ४.
 ५. ६.
 ७. ८.
 ९. १०.
 ११. १२.
 १३. १४.
 १५. १६.
 १७. १८.
 १९. २०.

कः किं करोति ?

घटं विनिर्माति कुम्भकारः
पटं च वयति तन्तुवायः ।
नृत्यं करोति नर्तकः
गीतं गायति गायकः ॥

देवम् अर्चति अर्चकः
देशं रक्षति सैनिकः ।
शिक्षां यच्छति शिक्षकः
भिक्षां याचति भिक्षुकः ॥

लेखान् विलिखति लेखकः
यानं चालयति चालकः ।
आपणिकः खलु विक्रीणीते
ग्राहक एषः क्रीणाति ॥

चित्रं रचयति चित्रकारः
वार्ता सज्जयति पत्रकारः ।
भूषां तनोति स्वर्णकारः
लोहं तापयति लोहकारः ॥

वस्तूनि चोरयति ननु चोरः
वार्ताम् आनयति खलु चारः ।
वस्त्राणि सीव्यति सौचिकः
केशान् लुनाति क्षौरिकः ॥

1. अस्मिन् पद्ये यानि क्रियापदानि सन्ति तानि रिक्ते स्थाने लिखन्तु -

१. विनिर्माति	२.	३.
४.	५.	६.
७.	८.	९.
१०.	११.	१२.
१३.	१४.	१५.
१६.	१७.	१८.
१९.	२०.	

2. एते किं कुर्वन्ति इति लिखन्तु -

यथा - तन्तुवायः तन्तुवायः पटं वयति ।

गायकः	
सैनिकः	
भिक्षुकः	
चालकः	
पत्रकारः	
चारः	
स्वर्णकारः	
क्षौरिकः	
लेखकः	
सौचिकः	

सुभाषितम्

यः पठति लिखति पश्यति परिपूच्छति पण्डितानुपाश्रयति ।

तस्य दिवाकरकिरणैर्नलिनीदलमिव विकास्यते बुद्धिः ॥

(यः सर्वदा पठति, लिखति, पश्यति, पण्डितानां सेवनं च करोति तस्य बुद्धिः सूर्यकिरणैः नलिनीपुष्पं यथा विकसति तथा विकसति ।

उच्चैः पठन्तु, अवगच्छन्तु च -

लोदलकारः

- पुत्रः - अम्ब ! भवती कुत्र गतवती आसीत् ? बहु विलम्बः जातः ।
 माता - अद्य अवकाशकारणात् यानानि शीघ्रं न प्राप्यन्ते स्म । अतः विलम्बः ।
 पुत्रः - भवती श्रान्ता प्रतीयते । किं ददानि ? चायं करवाणि उत पानकम् ?
 माता - बहु घर्मः अस्ति । पानकम् एव करोतु ।
 पुत्रः - भवती विवृणोतु । अहं निर्मामि ।
 माता - मास्तु । अहमेव करोमि ।
 पुत्रः - सर्वदा भवती करोति एव । अद्य अहं कर्तुम् इच्छामि ।
 माता - अस्तु । तथैव भवतु ।
 पुत्रः - शीघ्रं वदतु । भवत्याः विवरणानुगुणम् अहं निर्मामि ।
 माता - अस्तु । प्रथमं चषकमितं शीतलं जलं स्वीकरोतु । ततः पञ्चचमसमितां शर्करां जले योजयतु ।
 पुत्रः - अग्रे किं करवाणि ?
 माता - अधुना जम्बीरं कर्तयतु । जले सम्यक्तया निष्पीडयतु ।
 पुत्रः - ततः किम् ?
 माता - इदानीं पानकं सिद्धं भोः । अत्र शीघ्रम् आनयतु ।
 अधुना आवां पानकम् आस्वादयाव ।

उच्चैः पठन्तु, अवगच्छन्तु च -

भवान् पश्यतु ।

भवान् आगच्छतु ।

भवान् स्वीकरोतु ।

भवती पठतु ।

भवती उपविशतु ।

त्वं लिख ।

त्वं वद ।

त्वं नय ।

भवन्तौ पश्यताम् ।

भवन्तौ आगच्छताम् ।

भवन्तौ स्वीकुरुताम् ।

भवत्यौ पठताम् ।

भवत्यौ उपविशताम् ।

युवां लिखतम् ।

युवां वदतम् ।

युवां नयतम् ।

भवन्तः पश्यन्तु ।

भवन्तः आगच्छन्तु ।

भवन्तः स्वीकुर्वन्तु ।

भवत्यः पठन्तु ।

भवत्यः उपविशन्तु ।

यूयं लिखत ।

यूयं वदत ।

यूयं नयत ।

अभ्यासः

1. उदाहरणानुगुणं वाक्यानि लिखन्तु -

भवान्	भवती
सूचयति	गायति
प्रेषयति	चलति
त्यजति	मिलति
सञ्चरति	तिष्ठति
प्रदर्शयति	जानाति
दण्डयति	प्रक्षालयति

उदा - १. भवान् सूचयतु ।

२. भवती गायतु ।

३.

४.

५.

६.

७.

८.

९.

१०.

११.

१२.

१३.

१४.

2. यथोचितेन पदेन योजयन्तु -

सन्मार्गं	जयतु
सहयोगं	पश्यतु
प्रकृतिं	स्मरतु
संस्कृतं	अनुसरतु
ध्येयं	ददातु
भारतं	लसतु

सन्मार्गम्	अनुसरतु ।
.....	
.....	
.....	
.....	
.....	

3. कोष्ठके विद्यमानेन उचितक्रियापदेन रिक्तस्थानानि पूरयन्तु -

शृणोतु, भवतु, सम्पादयतु, करोतु, निर्मातु
त्यजतु, प्राप्नोतु, साधयतु, सृजतु, प्रदर्शयतु

भवान् भवती	→ १. परिश्रमं		६. दुर्गुणं	
	→ २. जागरूकः		७. लक्ष्यं	
	→ ३. प्रवचनं		८. पराक्रमं	
	→ ४. विजयं		९. चित्रं	
	→ ५. शक्तिं		१०. नूतनं	

अवधेयम्

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्र.पु.	भवान्/सः प्रेषयतु	भवन्तौ/तौ प्रेषयताम्	भवन्तः/ते प्रेषयन्तु
म.पु.	त्वं प्रेषय	युवां प्रेषयतम्	यूयं प्रेषयत
उ.प.	अहं प्रेषयानि	आवां प्रेषयाव	वयं प्रेषयाम

4. उदाहरणानुगुणं रिक्तस्थानानि पूरयन्तु -

उदा० - भवान्/सः	भवन्तौ/तौ	भवन्तः/ते
क्रीड ति क्रीड तु	क्रीड तः क्रीड ताम्	क्रीड न्ति क्रीड न्तु
नमति _____	नमतः _____	नमन्ति _____
रक्षति _____	रक्षतः _____	रक्षन्ति _____
भ्रमति _____	भ्रमतः _____	भ्रमन्ति _____

उदा० - त्वं	युवां	यूयं
स्मर सि स्मर -	स्मर थः स्मर तम्	स्मर थ स्मर त
त्यजसि _____	त्यजथः _____	त्यजथ _____
स्पृशसि _____	स्पृशथः _____	स्पृशथ _____
कूजसि _____	कूजथः _____	कूजथ _____

उदा० - अहं	आवां	वयं
हसा मि हसा नि	हसा वः हसा व	हसा मः हसा म
पचामि _____	पचावः _____	पचामः _____
तरामि _____	तरावः _____	तरामः _____
भवामि _____	भवावः _____	भवामः _____

5. पूर्वतनकोष्ठकानुगुणं २० क्रियापदानि चित्वा वाक्यानि रचयन्तु -

१. त्वं वद ।	२. ।
३. ।	४. ।
५. ।	६. ।
७. ।	८. ।
९. ।	१०. ।
११. ।	१२. ।
१३. ।	१४. ।
१५. ।	१६. ।
१७. ।	१८. ।
१९. ।	२०. ।

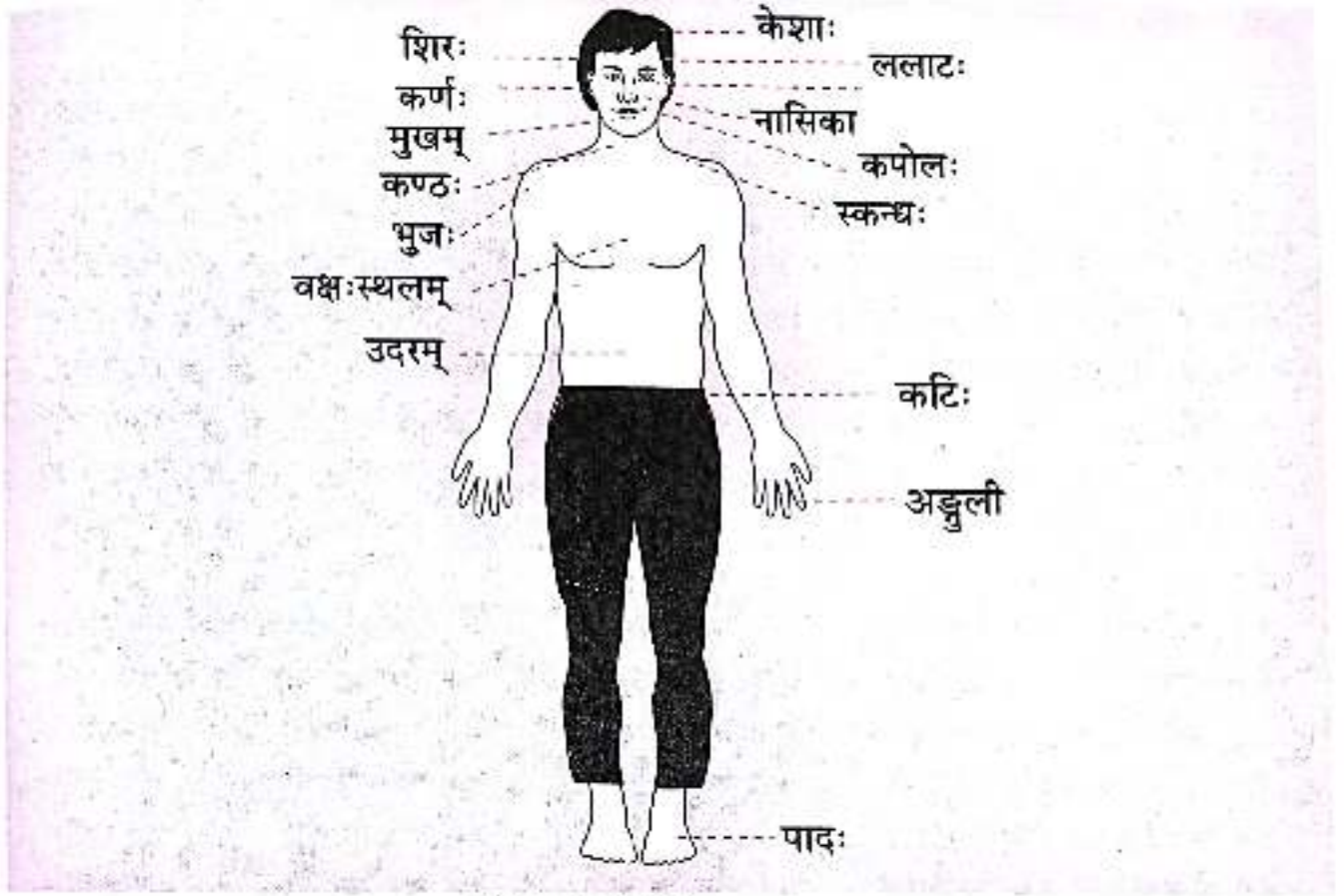
6. 'कुरु / मा कुरु' इति उपयुज्य १५ वाक्यानि लिखन्तु -
यथा - सत्कार्यं कुरु । चौर्यं मा कुरु ।

१.	२.	३.
४.	५.	६.
७.	८.	९.
१०.	११.	१२.
१३.	१४.	१५.

7. भवतां गृहे कश्चन अतिथिः आगतवान् इति चिन्तयन्तु । भवान्तः तस्मै किं किं निवेदयिष्यन्ति इति विचिन्त्य १० वाक्यानि लिखन्तु -

१. महोदय ! आगच्छतु	२.
३.	४.
५.	६.
७.	८.
९.	१०.

पठन्तु, अवगच्छन्तु च -

अभ्यासः

1. अधोलिखितान् वर्णान् उपयुज्य शरीरावयवानां १० नामानि लिखन्तु -

क	का	ट	न	भ्रू	स्
ख	ज	टि	ज	:	ध
ना	ल	ला	त्र	र	न्
सि	भु	पो	ने	द	के
पा	उ	ऊ	म्	खः	शा

-
-
-
-
-
-
-
-
-
-

उच्चैः पठन्तु, जानन्तु च -

१ एकम्	२१ एकविंशतिः	४१ एकचत्वारिंशत्	६१ एकषष्टिः	८१ एकाशीतिः
२ द्वे	२२ द्वाविंशतिः	४२ द्विचत्वारिंशत्	६२ द्विषष्टिः	८२ द्व्यशीतिः
३ त्रीणि	२३ त्रयोविंशतिः	४३ त्रिचत्वारिंशत्	६३ त्रिषष्टिः	८३ त्र्यशीतिः
४ चत्वारि	२४ चतुर्विंशतिः	४४ चतुश्चत्वारिंशत्	६४ चतुःषष्टिः	८४ चतुरशीतिः
५ पञ्च	२५ पञ्चविंशतिः	४५ पञ्चचत्वारिंशत्	६५ पञ्चषष्टिः	८५ पञ्चाशीतिः
६ षट्	२६ षड्विंशतिः	४६ षट्चत्वारिंशत्	६६ षट्षष्टिः	८६ षडशीतिः
७ सप्त	२७ सप्तविंशतिः	४७ सप्तचत्वारिंशत्	६७ सप्तषष्टिः	८७ सप्ताशीतिः
८ अष्ट	२८ अष्टाविंशतिः	४८ अष्टचत्वारिंशत्	६८ अष्टषष्टिः	८८ अष्टाशीतिः
९ नव	२९ नवविंशतिः	४९ नवचत्वारिंशत्	६९ नवषष्टिः	८९ नवाशीतिः
१० दश	३० त्रिंशत्	५० पञ्चाशत्	७० सप्ततिः	९० नवतिः
११ एकादश	३१ एकत्रिंशत्	५१ एकपञ्चाशत्	७१ एकसप्ततिः	९१ एकनवतिः
१२ द्वादश	३२ द्वात्रिंशत्	५२ द्विपञ्चाशत्	७२ द्विसप्ततिः	९२ द्विनवतिः
१३ त्रयोदश	३३ त्रयस्त्रिंशत्	५३ त्रिपञ्चाशत्	७३ त्रिसप्ततिः	९३ त्रिनवतिः
१४ चतुर्दश	३४ चतुस्त्रिंशत्	५४ चतुष्पञ्चाशत्	७४ चतुस्सप्ततिः	९४ चतुर्नवतिः
१५ पञ्चदश	३५ पञ्चत्रिंशत्	५५ पञ्चपञ्चाशत्	७५ पञ्चसप्ततिः	९५ पञ्चनवतिः
१६ षोडश	३६ षट्त्रिंशत्	५६ षट्पञ्चाशत्	७६ षट्सप्ततिः	९६ षण्णवतिः
१७ सप्तदश	३७ सप्तत्रिंशत्	५७ सप्तपञ्चाशत्	७७ सप्तसप्ततिः	९७ सप्तनवतिः
१८ अष्टादश	३८ अष्टात्रिंशत्	५८ अष्टपञ्चाशत्	७८ अष्टसप्ततिः	९८ अष्टनवतिः
१९ नवदश	३९ नवत्रिंशत्	५९ नवपञ्चाशत्	७९ नवसप्ततिः	९९ नवनवतिः
२० विंशतिः	४० चत्वारिंशत्	६० षष्टिः	८० अशीतिः	१०० शतम्

अभ्यासः

१. 'कति सन्ति' इति लिखन्तु -

यथा (२) द्वौ हस्तौ ।

- (१) शिरः ।
 (१) नासिका ।
 (२) चित्रे ।
 (१०) अङ्गुल्यः ।
 (१) मुखम् ।
 (२) नेत्रे ।

- (२६) दिवसाः ।
 (२८) करवस्त्राणि ।
 (३२) दन्ताः ।
 (३३) स्तम्भाः ।
 (३४) सोपानानि ।
 (३८) ग्रन्थाः ।
 (४२) लेखन्यः ।

(१)	 पत्रिका ।
(३)	 फलानि ।
(४)	 व्यञ्जनानि ।
(८)	 पर्णानि ।
(५)	 पाञ्चालिकाः ।
(७४)	 पनसफलानि ।
(८०)	 छात्राः ।
(८२)	 छायाचित्राणि ।
(५०)	 शिक्षिकाः ।
(८६)	 द्रोण्यः ।
(८८)	 वानराः ।
(९४)	 विद्युद्दीपाः ।

(४४)	 घटाः ।
(४८)	 चमसाः ।
(५४)	 चषकाः ।
(६४)	 इष्टिकाः ।
(७२)	 नारङ्गफलानि ।
(७८)	 जम्बीराणि ।
(८१)	 स्थालिकाः ।
(८३)	 दर्पणाः ।
(८४)	 दीपाः ।
(७०)	 व्याघ्राः ।
(१०)	 पिपीलिकाः ।
(१२)	 लोकयानानि ।

पठित्वा अवगच्छन्तु -

१	एकम्
१०	दश
१००	शतम्
१०००	सहस्रम्
१००००	अयुतम्
१०००००	लक्षम्
१००००००	नियुतम्
१०००००००	कोटिः
१००००००००	अर्बुदम्
१०००००००००	वृन्दम्
१००००००००००	खर्वः
१०००००००००००	निखर्वः
१००००००००००००	शङ्खः
१०००००००००००००	पद्मः
१००००००००००००००	सागरः
१०००००००००००००००	अन्त्यम्
१००००००००००००००००	मध्यम्
१०००००००००००००००००	परार्धम्

एकतः परार्धपर्यन्तं सङ्ख्याः

श्लोकं पठन्तु, स्मरन्तु च -

एकं दश शतं चैव सहस्रमयुतं तथा ।
लक्षं च नियुतं चैव कोटिरर्बुदमेव च ॥

वृन्दं खर्वो निखर्वश्च शङ्खः पद्मश्च सागरः ।
अन्त्यं मध्यं परार्धं च दशवृद्ध्या यथाक्रमम् ॥

त्रिवादनम्
(३.००)

सपादपञ्चवादनम्
(५.१५)

सार्धत्रिवादनम्
(३.३०)

पादोनषड्वादनम्
(६.४५)

पञ्चाधिकदशवादनम्
(१०.०५)

दशोनदशवादनम्
(९.५०)

पञ्चोनदशवादनम्
(९.५५)

सार्धनववादनम्
(९.३०)

अभ्यासः

१. समयम् अक्षरैः लिखन्तु -

१.०० एकवादनम्

२.३०

३.४५

४.००

२.००

२.१५

३.३०

४.४५

५.३०

८.००

६.००

६.४५

७.४५

९.१५

१०.००

१०.१५

११.००

११.१५

१२.००

१२.३०

६.०५ पञ्चाधिकषड्वादनम्

५.५५ पञ्चोनषड्वादनम्

८.५५

१०.१०

१२.०५

११.०५

७.१०

६.५०

५.४०

६.२०

६.२५

८.३५

2. समयम् अङ्कैः लिखन्तु -

द्विवादनम् २.००

सपादसप्तवादनम्

पादोनषड्वादनम्

सार्धनववादनम्

दशवादनम्

सपाददशवादनम्

सार्धदशवादनम्

पादोनदशवादनम्

पादोनचतुर्वादनम्

पादोन-अष्टवादनम्

सपादद्वादशवादनम्

सार्ध-अष्टवादनम्

सपाद-अष्टवादनम्

सार्धद्वादशवादनम्

पादोन-एकवादनम्

द्विवादनम्

विशेषसूचना

समयविषये प्रश्नः

कः समयः ?

किं समीचीनम् ?

द्विवादनम् (✓)

एकं वादनम् (✓)

चत्वारि वादनम् (.....)

त्रिवादनम् (.....)

किम् असमीचीनम् ? (X)

द्वे वादनम् (X)

एकवादनम् (✓)

चतुर्वादनम् (.....)

त्रीणि वादनम् (.....)